

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

1999

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

1999

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2000

ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid
Institutionen för arkeologi
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg
Tel: 031 773 46 14
Fax: 031 773 51 82
E-mail: eva.englund@archaeology.gu.se

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Tore Artelius
Eva Englund
Kristian Kristiansen

Grafisk formgivning
Lena Troedson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout
Eva Englund,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida
Akvarell av Anders Andersson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst 1999

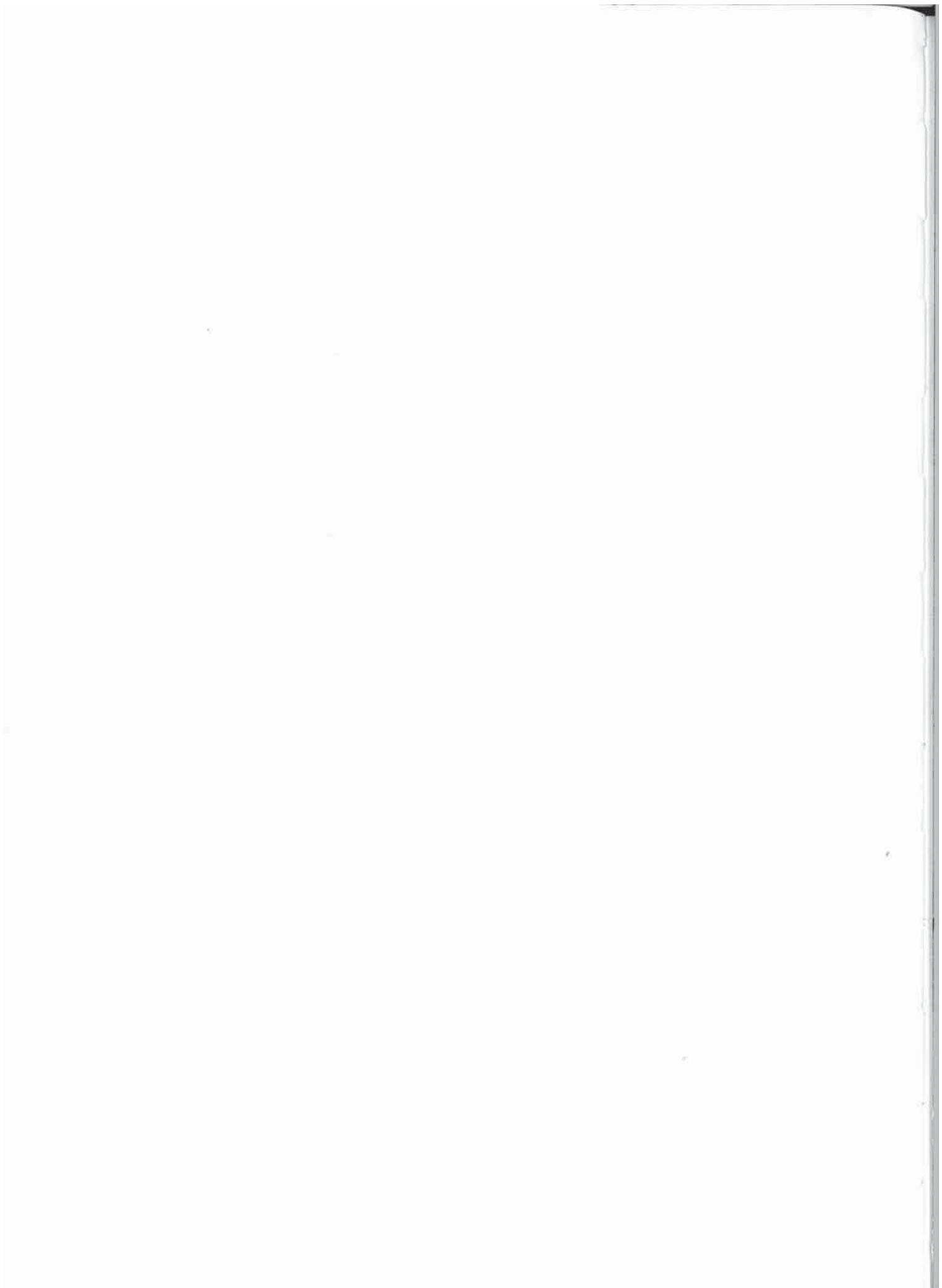
Engelsk språkgranskning
Neil Tomkinson

Reproarbete och tryck
Livréna Grafiska AB, Kungälv

Innehåll

"Knatten" – en senmesolitisk boplats med hyddor. Arkeologisk visavi naturvetenskaplig tolkning <i>Glenn Johansson</i>	9
Generaliserad vegetationsutveckling i det bohuslänska kustlandskapets inre del under tidig järnålder <i>Sten Ekman</i>	21
Om en arkeobotanisk analys och långhus från äldre järnålder vid Fjärås Bräcka i Halland <i>Gisela Ångeby & Karin Viklund</i>	33
Allt på samma plats – om 6 000 års bebyggelse på en bohuslänsk bytomt <i>Gundela Lindman</i>	51
Fungi Imperfecti – om en "svamp" i en halländsk begravningsritual under bronsålderns IV:e period <i>Tore Artelius, Lars Arvidsson, Margareta Ekroth-Edebo & Inger Nyström</i>	65
Hur långt sträckte sig danska kungars makt omkring år 1 000? <i>Carl Löfving</i>	75
Om hällristningar och strandförskjutning i Tanum – en analys <i>Lasse Bengtsson</i>	95
"Den stora gudens runor" Om nazistiska hällristningsexpeditioner i Sydsandinavien på 1930-talet <i>Oscar Ortman</i>	103
Spån och spånkärnor som kronologiska markörer <i>Bengt Nordqvist</i>	113
Att befolka forntiden – människor på järnåldersgården vid Sund <i>Susanne Axelsson</i>	119

Förord

Att följa upp är alltid svårare än att starta upp. Vi är därför glada över att kunna presentera den andra årgången av *"in Situ"* - Västsvensk Arkeologisk Tidskrift, och vill naturligtvis inleda med att å redaktionens vägnar tacka artikelförfattarna. Artiklarna har mycket blandat innehåll och speglar bredden i både den uppdragsarkeologiska och traditionella forskningen i Västsverige. Volymen rymmer bidrag från de numera tre "västsvenska" länen, och är på god väg att nå målsättningen - Att *"in Situ"* skall vara ett gemensamt språkrör för arkeologer vid regionens museer, myndigheter, Riksantikvarieämbetets UV och universitetet.

Några av artiklarna redovisar och diskuterar mycket efterfrågade bebyggelsearkeologiska material - Som bosättningsstruktur i senmesolitikum och hur den sällan identifierade bebyggelsen organiserats i Bohuslän under brons- och järnålder. Några artiklar lämnar bidrag till diskussionen av forsknings- och undersökningsmetodik, och speciellt belyses förhållandet mellan kontext och kunskapstillväxt. En alltid aktuell fråga i Västsverige är naturlandskapets utveckling och inte minst under senare år har rönen kommit att spela stor roll för diskussionen kring de bohuslänska hällristningarnas kronologi. Ett annat aktuellt ämne är vårt förhållningssätt gentemot det arkeologiska materialet, forntidens människor och äldre tiders arkeologi.

Glädjande är att Göteborgs anrika Fornminnesförening fr.o.m. denna utgåva engagerat sig i tidskriftens vidare öden. *"in Situ"* har även i år utgivits med ett generöst bidrag från Lennart J. Hägglunds Stiftelse för arkeologisk forskning och utbildning. Detta är vi mycket tacksamma för.

Kristian Kristiansen

Eva Englund

Tore Artelius

Att befolka forntiden – människor på järnåldersgården vid Sund

Susanne Axelsson, Göteborgs universitet

Abstract

This paper addresses the problem of how to "find" traces of gender negotiations and possibly gender constructs in material culture. It uses a methodological approach and its purpose is to test Margaret Conkey's concepts of "Contexts of Action, Contexts for Power" on the remains of an Iron Age farm in western Sweden. The farm is seen as part of Scandinavian Iron Age society, but the focus is on the social relations on the farm itself. By using the physical remains from 36 burials and the settlement layers at the site, certain activities can be traced, such as iron production, trade, textile production and animal husbandry. By presenting textile production as an annual cycle, questions are raised as to who did what, with whom and when. From this, further conclusions may be drawn, pointing to areas where social relations, including gender relations, were being negotiated and sometimes altered, thus increasing our understanding of life on the farm during the Iron Age.

Inledning

Hur finner vi spåren efter forntidens genusrelationer i det arkeologiska materialet? Är det möjligt att finna områden i det dagliga livet där spänningar uppstod och förhandlingar fördes som kunde leda till förändrade genuskonstruktioner och genusrelationer? Hur kan vi jobba med grav respektive boplatsmaterial? I artikeln söker jag svara på dessa frågor i en studie av ett boplatsoområde med gravfält, beläget vid Sund i Säffle stad, Värmlands län. Artikeln är en metodstudie och bygger på idéer som ursprungligen utvecklats av Margaret Conkey (Conkey 1991).

Som tidigare påpekats (Axelsson & Gunnarsson 1998) tror jag inte att arkeologi med genusperspektiv handlar så mycket om hur vi gräver. Det handlar mer om synsätt och metoder, om de frågeställningar varmed vi möter materialet. Sundboplatsen har undersökts i fyra omgångar sedan 1931, senast i ett projekt som har drivits av Pernilla Schedin och undertecknad. Vi har tidigare försökt att befolka boplatsen (Axelsson & Gunnarsson 1995), dock inte utifrån ett explicit genusperspektiv. I texten jämför jag nu den äldre tolkningen av Sundboplatsen som en stormansgård med en ny tolkning, byggd på en analys av materia-

let utifrån perspektiv som lägger tyngdpunkten vid de sociala relationerna på boplatsen.

Genus, kön och olika perspektiv – en diskussion av sätt att se på genus

Genus och kön – vad innebär begreppen? Hur kan man använda dem och blir arkeologin "bättre" om dessa begrepp används? Dessa frågor kan till viss del kännas överflödiga med tanke på att norska arkeologer redan 1979 påpekade den androcentriska snedvridning som fanns inbyggd i arkeologisk tolkning (Bertelsen et al. 1987). Inte desto mindre är det fortfarande så att genusforskning av många anses vara en arkeologi i utkanten av den "vanliga", något som främst kvinnor sysslar med, och något som ofta förväxlas med kvinnoforskning eller feministisk forskning. Jag vill därför börja med en diskussion av genusbegreppet, också därför att man, som Elisabeth Nordbladh påpekat, måste reflektera över dess styrka och svagheter.

"Allt eftersom begreppet ingår i olika analyser, måste dess användare försöka utröna dess bärkraft genom att utmejsla dess innebörd och reflektera över hur det fylls med innehåll. Olika frågeställningar kan påverka begreppets möjligheter

att frambringa ny förståelse och nya insikter. Genom att inom ramen för en genusanalys låta oprövade kombinationer av olika analytiska begrepp mötas skulle kanske ännu inte uppmärksammade delar i en samhälllig dynamik bli tydliga och leda till nya diskussioner.” (Arwill-Nordbladh 1998:53)

Genus och biologiskt kön är definitionsmässigt inte samma sak. Genus, som i svenskan idag allt oftare används framför det anglosaxiska ”gender”, betecknar inte en människas biologiska kön, utan främst hennes socialt och kulturellt konstruerade kön. Genus används alltså ofta i betydelsen socialt kön (vilket i sammanhanget inkluderar kulturellt kön), även om kopplingen mellan genus och biologiskt kön inte alltid är klar. Vissa forskare menar att genus alltid har någon koppling till biologiskt kön, medan andra menar att det biologiska könet är oanvändbart i analyser av genusrelationer.

Till stor del bottnar motviljan mot att använda det biologiska som grund för analyser av sociala relationer i rädslan för essentialism, den biologiska determinism som hävdar att biologin ger upphov till sociala värden. Under flera hundra år har kvinnor kämpat mot essentialismen, det vill säga de stereotypa feminina drag som tillskrivits oss utifrån människans (och ibland även djurens) biologi. Under senare år har även män reagerat och protesterat och påpekat att även män drabbas negativt av maskulina stereotyper, om än inte på samma sätt som kvinnor. Samtidigt står biologisk determinism återigen högt i kurs i vissa kretsar.

Toril Moi har diskuterat olika sätt att bemöta den biologiska determinismen och tycker sig se åtminstone tre olika feministiska strategier: kön/genus åtskillnad, sprungen ur 60–70-talens feminism, den poststrukturalistiska feminismens upplösning av kropp/genus samt slutligen Simone de Beauvoirs tankar om kroppslighet och ”levd erfarenhet” (lived experience) (Moi 1997). Jag skall här koncentrera mig på den första strategin, men inte gå närmare in på de två senare. Den första strategin i Mojs analys företrädde först av Gayle Rubin, som i ett banbrytande arbete år 1975 föreslog kön/genussystem som namn på ”den uppsättning arrangemang genom vilket ett samhälle omformar biologisk könslighet till produkter av mänsklig aktivitet, och genom vilka dessa omformade,

könsliga behov tillfredsställs.” (Gayle Rubin citerad i Moi 1997:83). Hon uppfattade kön/genussystemet som den del av det sociala livet inom vilken till exempel kvinnoförtryck, men även andra former för förtryck av individer och grupper, utspelar sig. Distinktionen mellan engelskans sex (kön) och gender (genus) hade uppstått redan under 1960-talet ur problem som handlade om transsexuellas ”bristande” koppling mellan egen könsuppfattning och biologiskt kön (a.a.:82). Rubin använde sig av distinktionen för att komma fram till analytiska begrepp som tillät en koppling mellan det socialt eller kulturellt skapade – genus och det naturliga, eller givna – det biologiska könet. En stor majoritet genusforskare har sedermera antagit och använt distinktionen mellan genus och kön men också insett att distinktionen inte är oproblematiserad. Hur förhåller sig identitet till kultur? Hur förhåller sig genus till kön? Vilket kommer först, det sociala eller det biologiska? Finns det en inbyggd motsättning som förnekar att även kön är en kulturell skapelse? (Widerberg 1992, Butler 1993, Delphy 1996, Moi 1997, Arwill-Nordbladh 1998). Moi anser att man kan upphöra med användandet av distinktionen genus/kön utan att hamna i den biologiska fällan genom att hävda att man kan vara en biologisk varelse utan att för den sakens skull reduceras till detta: det biologiska får aldrig determinera individens sociala värde. Detta sociala värde skapas i den samhälleliga, ideologiska och sociala kontexten och har bara indirekt med biologin att göra. Jag ansluter mig till Mojs synsätt, utan att helt ta konsekvensen av det – jag anser att genusbegreppet är både användbart och öppet, och just genom sin öppenhet kan ge nya infallsvinklar (se citatet av Arwill-Nordbladh ovan).

Jag skall i det följande koncentrera mig på ett par av de sätt varpå genusbegreppet har fyllts med innehåll inom arkeologin. Mycket av dagens (arkeologiska) genusforskning betonar två aspekter av begreppet: Förhandlingsaspekten och ”performance” aspekten. Med förhandlingsaspekten menas att inga genuskonstruktioner är statiska – de undergår ständigt förändringar. Konstituering och förändring kommer till stånd genom förhandling och underhandling. Flera forskare betonar situationer eller perioder av social eller samhällelig spänning som särskilt

viktiga för att social underhandling, inklusive konstituering och förhandling av genusroller, genusidentiteter eller genuskonstruktioner, skall ske (Arwill-Nordbladh 1998:123, 249f, Conkey 1991:66ff). Med performanceaspekten menas att genus återskapas genom performance, genom ett aktivt uttryckande av genus via handlingar (se exempelvis Arwill-Nordbladh 1998:68f). Handlingarna bekräftar genustillhörighet, eller kan bekräfta icke-tillhörighet och även fungera subversivt (Butler 1997:18f). Båda dessa aspekter uttrycker att genus skapas/återskapas, eller konstitueras, genom handling. Man kan förledas att tro att dessa handlingar alltid är viljestyrda, och ibland kan det vara så, till exempel när män odlar kvinnobröst och kvinnliga former utan att byta kön, och därmed skapar en ny sorts genus (Kulick 1997:224f). Men man måste ändå anta att stora delar av både förhandling och performance sker på en omedveten nivå, i människors vardagliga liv där de stora förändringarna måste slå rot för att kunna få fäste i samhället i stort. Detta är en anledning till att jag anser att studier av järnåldersgården som en arena för social förändring är så viktiga för förståelsen av samhällsförändringar i stort.

Eftersom genus skapas/återskapas genom handlingen så bör den riktas mot eller till något/någon (Arwill-Nordbladh 1998:123). Margaret Conkey hävdar vikten av att detta sker i ett större socialt sammanhang, "beyond-the-household" (Conkey 1991:67). Conkey menar att alla mänskliga samhällen använder sig av en arbetsdelning som bygger på kön och ålder, även om formerna för denna delning skiftar från samhälle till samhälle. Hon menar också, såvitt jag förstår, att detta utgör grunden för uppkomsten och konstituerandet av genus. Hon betonar att det är i sammanhang utanför den grundläggande sociala enheten, hushållet, som det är möjligt att belysa situationer där denna arbetsdelning fungerat aktivt i strukturerandet av sociala relationer. Med detta avses att de sociala relationer (som bygger på arbetsdelningen utifrån kön och ålder) som "spelas upp" varje dag är mindre uttalade och därför inte blir en lika tydlig kraft i förhandlet av sociala relationer och olika genus som när det finns en större "publik" att rikta sig mot. Dock får man enligt min mening inte glömma att det som händer i

de större sociala sammanhangen har en grund i det lilla: Givetvis är samlingar som ting eller andra större sociala evenemang viktiga för förhandlandet av sociala positioner med mera, men de frågor eller spänningar som förekommer vid större folksamlingar kan ha en grund i lokalt perspektiv: I byn, bland grannar och på gården.

Det finns andra arbeten kring genusproblematik som har påvisat att studier av sociala relationer på hushållsnivå ger ökad förståelse för samhällsförändringar i stort. Ruth Tringham visar hur förståelsen av hushållsorganisationen kan påverka vår syn på större samhällsfenomen när hon förklarar varför så många hus har brunnit under senneolitikum/kopparstenålder på Balkan – när hushållets överhuvud dör avslutas hushållet genom nedbränning av huset (Tringham 1991). Elisabeth Brumfiel visar hur produktion på hushållsnivå fick konsekvenser både för organisationen av genusrelationer på lokal nivå, men även hur organiserandet av denna produktion fick konsekvenser för det större samhället (Brumfiel 1991). Man skall således inte underskatta betydelsen av det lokala. Ser man på samhällsförändringar i stort är det min övertygelse att de måste förstås som ett samspel mellan yttre påverkan och inre dynamik. Dessa krafter verkar i ett komplext samspel som måste förstås utifrån varje samhällelig kontext där bland annat historiska, kulturella och sociala faktorer är med och påverkar utvecklingen.

Ett koncept för att komma åt de sociala sammanhang där spänningar kan ha uppstått, det vill säga där sociala strukturer tydliggörs och förhandlas, har presenterats av Margaret Conkey (Conkey 1991). Hon introducerade 1991 två begrepp, "contexts of action, contexts for power", som sedermera har använts av flera arkeologer (exempelvis Arwill-Nordbladh 1998, Schedin manuskript). Contexts of action-begreppet, som av Elisabeth Nordbladh har översatts till "verksamhetskontext", handlar om att försöka finna associationskedjor av möjliga eller troliga samband mellan olika verksamheter, sammanhang där människor ingått i olika grupperingar som kan vara baserade på kön, ålder och genus. Dessa grupper, som skiftar i sammansättning utifrån sammanhang eller verksamhetskontext, har i sin tur ibland kommit i konflikt eller åtminstone har sociala spänningar uppstått när det har

diskuterats vem som skall göra vad med vem och när det skall göras. Genom en analys av verksamhetskontexter skulle i sin tur "contexts for power" kunna urskiljas, det vill säga sammanhang där spänningarna kan ha lett till omstrukturering eller åtminstone förhandling av sociala relationer, inklusive genus. Vi kan möjligen också anta att det är i perioder då folket på gården har levt under stress som sannolikheten är högst för att dessa förhandlingar har avsatt materiella spår som kan återfinnas av arkeologer (se vidare Arwill-Nordblad 1998:124ff). Om vi fasthåller tanken att genus konstitueras i en ständig process vill jag mena att de "beyond-the-households"-situationer som Conkey använder sig av i sin analys faktiskt lika gärna kan finnas inom hushållet. Eftersom järnålderssamhället var hierarkiskt bör även klassaspekter belysas.

Kvinnligt – manligt under järnålder

Eftersom genuskonstruktioner är kontextbundna och baserade på samhällliga normer som rådde i en specifik kulturell kontext och i ett givet "ögonblick" i historien vill jag börja med en kort resumé över den skandinaviska järnåldern för att ge en bakgrund till livet på boplatsen vid Sund. Tyngdpunkten läggs vid sådana arbeten som tar fasta på och presenterar både mäns och kvinnors villkor under järnåldern, i syfte att belysa just relationerna mellan olika genuskonstruktioner. Eftersom Sundboplatsen spänner över lång tid, från romersk järnålder till vikingatid, blir det följande summariskt, men kan ändå ge en idé om de omfattande samhällsomvandlingar som ägde rum under perioden, och som måste upplevts och genomlevts vid Sund. Under denna period förändrades i grunden det släktskapsbaserade samhället. Kristendomen, en monetär ekonomi och de tidiga skandinaviska kungadömena etablerades under dessa århundraden och en ny samhällsordning blev följden. När bosättningen vid Sund övergavs under 800-talet kan många av de spänningar och händelser som förändrade det skandinaviska samhället ha upplevts av folket som där levde.

Den romerska järnåldern har tolkats som ett hierarkiskt stamsamhälle sammanhållet av släktskapsband och ett omfattande gåvosystem (Hedeager 1990, Ramqvist 1991).

Att kvinnor var aktiva deltagare i detta gåvosystem har påpekats av Svante Norr med hänvisning till Beowulf (Norr 1998). Bl. a. Tove Hjørungdal har visat att en fruktbarhetskult funnits i åtminstone delar av Skandinavien, sida vid sida med den krigarideologi som bland annat resulterat i de stora offerfynden, sannolikt av krigsbyte, som återfunnits i södra Skandinavien (Hjørungdal 1991). Liv Helga Dommasnes har föreslagit att denna fruktbarhetskult var dominerande fram till ungefär 600 e.Kr., varefter krigarideologin verkar ha dominerat i åtminstone delar av Skandinavien genom vendel- och vikingatid (Dommasnes 1998). Under romersk järnålder-folkvandringstid förefaller det privata ägandet av mark ha blivit viktigare, vilket kanske antyder en förändring från stamsamhället till ett släktskapsbaserat samhälle där privat ägande av mark förekom och där gården och marken knöts fastare ihop (Hedeager 1990:170ff). Troligen ledde detta i sin tur till att regleringen av arv blev allt viktigare, och så småningom framträdde det arvssystem vi känner till från vikingatida runinskrifter (Sawyer 1988). Dessutom kan bildandet av olika maktcentra spåras genom fynd av mycket rika krigargravar från romartid/folkvandringstid och vendeltid inom delar av Skandinavien, och härigenom spåras den statsbildningsprocess som ledde till bildandet av tidiga kungadömen i Danmark, Norge och Sverige (Hedeager 1990, Jensen 1982:270f, Magnus & Myhre 1986:249ff, Ramqvist 1991, Sawyer 1991).

Från och med den sena järnåldern kan man få hjälp i förståelsen av samhället genom att använda skrivna källor såsom runinskrifter, de medeltida landskapslagarna och de isländska sagorna. Eftersom de senare nedtecknades under århundradena efter vikingatidens slut är det problematiskt att okritiskt använda dem för att beskriva vikingatidens samhälle. Dock kan runinskrifter användas för att öka vår förståelse av det vikingatida arvssystemet och därmed också av mäns och kvinnors plats inom familj och släkt, vilket har visats av Ann-Sofie Gräslund (Gräslund 1989) och Birgit Sawyer (Sawyer 1988). Liv Helga Dommasnes argumenterar för att landskapslagarna kan vara användbara, till exempel när de omtalar kvinnors rätt att lämna sina äkta män, och ta sin hemgift med sig, vilket visar att kvinnor hade rätt att äga egendom och att

fatta sina egna beslut (Dommasnes 1987). Vi vet också att fria män förväntades äga vapen och hjälpa de lokala ledarna i händelse av krig (ibid.). Som Elisabeth Nordbladh har visat kan man använda de isländska sagorna för att tolka genusstrukturerna under vikingatid (Arwill-Nordbladh 1998). Genom att använda dessa källor tillsammans med arkeologiska tolkningar, kan man visa att familjen var central under vikingatiden, och att män och kvinnor fortsatte att tillhöra sin egen släkt även efter giftermål. Både män och kvinnor kunde ärva, men män hade företräde framför kvinnor (Arwill-Nordbladh 1998:131f). Vi vet också att trälar inte ingick i detta system, utan stod utanför lagen (Dommasnes 1998).

Figur 1 Karta med Sund markerat.

Figure 1 Map showing the location of Sund. The lake by the site is Lake Vänern.

Bosättningen vid Sund

Järnåldersboplatsen vid Sund är belägen i Säffle stad i Värmlands län. Säffle kommun har Värmlands största antal kända fornlämningar, många av dem härrör från järnåldern. Forntida lämningar i landskapet kring Säffle innefattar fornborgar, gravfält och storhögar runt Byälvens utflöde i Vänern. Några av dessa storhögar har förknippats med Ynglingasagan och i flera av dem säger lokala folksägner att ben från kung Olof Trätälja är gravlagda. Boplatsen ligger i en sluttning på Byälvens norra strand, precis norr om dennas utflöde i Vänern. Läget är strategiskt ur kommunikationssynpunkt med tanke på att Vänern via vattenleder förbinder områden i det nutida Norge och västra Sverige, och även vidare över Skagerack till Danmark.

Fornlämningen vid Sund innefattar både gravar och boplatslämningar och gravarna överlagrar delvis boplatsen. Uppteckningar om uppgrävda fornsaker från Sunds gårds ägor är kända sedan 1800-talet, men själva platsen registrerades antikvariskt första gången 1931, när gravfältet karterades och en grav undersöktes. Största delarna av lämningarna undersöktes åren 1959 och 1964 då ett villaområde skulle byggas. Lämningarna daterades då till perioden folkvandringstid fram till vikingatid huvudsakligen till vendeltid. När dessa undersökningar var klara låg fortfarande fyra gravar och en terrassliknande lämning kvar som inte berördes av exploateringen. Vid undersökningen 1959 gjordes fynd av byggnadslämningar och andra boplatslämningar under och mellan gravarna. Lämningar var under lång tid den enda undersökta järnåldersboplatsen i Värmland, vilket var ett skäl till att Pernilla Schedin och undertecknad var intresserade av att ytterligare bearbeta materialet. Ett annat skäl var att vi ville använda platsen som referens, och jämföra den med andra platser inom ett större projekt. Under 1990-talet har utgrävningar utförts inom vad jag senare kommer att hänvisa till som område 7 inom boplatsen.

Lennart Lundborg, som ansvarade för undersökningen 1959, publicerade 35 år senare resultaten i en monografi (Lundborg & Sigvallius 1994). I denna presenteras gravarna, dessas konstruktion, gravgodset samt boplats-

lämningarna. Lundborg hävdar att boplatsen var en stormansgård, men gör ingen närmare definition av vad detta begrepp omfattar. Trots detta kan man utläsa att boplatsen vid Sund uppfattas som en rik gård med tillhörande hall, ägd av en storman som genom gårdens strategiska läge hade kontroll över vattenleden till och från Vänern. Eftersom detta under lång tid var den enda kända järnåldersboplatsen i Värmland, fick tolkningarna av den stort inflytande på synen på såväl järnåldern som järnålderns boplatser i denna region för både arkeologer och lokalbefolkning. Tolkningarna och den underförstådda syn som ligger i dessa, har till exempel visats i länsmuseets utställningar. Boplatsen vid Sund upptar fortfarande en viktig plats i den nya utställningen som öppnades under sommaren 1998. I denna implicita världssyn är hövdingaskap, krigare, hird och manlighet förhärskande begrepp. Detta har kritiserats av bland andra Tove Hjørungdal (Hjørungdal 1991). Det är uppenbart att alla idéer om möjliga genuskonstruktioner inom denna ram begränsas till diskussioner om (manliga) hövdingar och deras följn och händelser inom denna sociala grupp. Denna ram utesluter således möjligheten att diskutera andra viktiga frågor såsom sociala relationer utanför gruppen av krigare och hövdingar, innefattande sådana relationer som genus, makt, och förhållandet mellan härskare och undersåtar.

Verksamhetskontexter

Jag vill belysa de kontexter inom vilka bildande och möjligen förhandlingar om genuskonstituering inom och mellan olika grupper på gården kan ha varit "at work", som Conkey uttrycker det (Conkey 1991:67). För detta syfte kommer jag att studera fynden från gravarna och ringa in olika verksamhetskontexter, det vill säga områden inom livet på boplatsen där föremålen använts. Vidare sammanför jag fyndmaterialet från gravarna med boplatsmaterialet i en modell för dessa verksamhetskontexter. Genom att använda Conkeys koncept "contexts of action, contexts for power" hoppas jag att kunna påvisa var spänningar mellan grupper och individer kan ha uppstått som har lett till förhandlingar kring nyttjande av utrymme, arbetskraft, material med mera, förhandlingar som i sin

tur kunde leda till förändringar i genuskonstruktioner. Jag är väl medveten om att jag inte i tillräckligt hög grad uppmärksammar gravarnas och boplatsens kontexter. Gravarna representerar naturligtvis mycket mer än bara de funna föremålen i både religös, symbolisk, social och ideologisk mening. Hela området är inte heller utgrävt och lämningarna är naturligtvis inte representativa för hela spännvidden av de föremål som användes eller de aktiviteter som föregick under bosättningsperioden. Kronologi och förändringar på boplatsen diskuteras av Pernilla Schedin i hennes kommande avhandling, där hon särskilt pekar på två olika faser i bosättningen (Schedin manuskript). Detta kommer dock inte att diskuteras vidare här.

Gravarna och gravgodset

Totalt har 35 gravar undersökts arkeologiskt från 1931 fram till 1998. Alla dessa var brandgravar. En av dem är ej dokumenterad (från 1931), sex innehöll endast brända ben, två innehöll inga ben men andra föremål, en var tom och resten, 25 gravar, innehöll både ben och gravgods av skiftande slag. Det osteologiska materialet har analyserats av Berit Sigvallius (Lundborg & Sigvallius 1994). Inga barngravar har återfunnits. Djurben var vanliga i gravarna vilket pekar mot en datering av gravarna till yngre järnålder (a.a:95f). Ben från hund, häst och får/get var de vanligaste fynden, men även ben från fågel (även hönsfågel), gris och nötboskap samt ett ben från respektive ekorre, igelkott och katt hittades också.

Fyra gravar har osteologiskt könsbestämts – två mans- och två kvinnogravar. Två av dessa (en manlig och en kvinnlig) innehöll inget gravgods som kunde förknippas med ett särskilt genus. En av de osteologiskt könsbestämda kvinnogravarna innehöll föremål som pekade på både manligt och kvinnligt genus. Föremålen inkluderade pärlor och en slända, som indikerar kvinnligt genus, samt en pilspets, indikerande manligt genus. En av de andra gravarna som osteologiskt könsbedömts till manlig, innehöll föremål som i tidigare svenska gravanalyser använts till att könsbestämma gravlagda som kvinnor, till exempel mer än tre pärlor och en sländtrissa. Om detta beror på misstag i den osteologiska analysen eller om det antyder

en annan genuskonstruktion med kulturellt kvinnligt genus och biologiskt manligt kön är svårt att säga. Det har visat sig att gravar tolkade som kvinnors utifrån gravgodset, har blivit bestämda till manliga vid osteologisk analys oftare än motsatsen (Dommasnes 1982). Sländtrissor, en vanlig företeelse i kvinnogravar, har förknippats med nornorna, ödesgudinnorna, som sitter vid foten av världsträdet Yggdrasil och spinner människornas livstrådar. Sländor verkar vara ett specifikt kvinnligt föremål, som förknippar kvinnligt genus med textilproduktion (Hofseth 1990). Pilspetsar funna i kvinnliga gravar har förknippats med jättekvinnan Skade (Hjørungdal 1991), en jägarinna som var gift med Njord, far till fruktbartshetsgudarna Frej och Freja. Pilspetsar har också tolkats som symboliska manliga markörer för kvinnor som i avsaknad av män har tagit över traditionellt manliga ansvarsområden (Dommasnes 1982, Dommasnes 1987).

Ytterligare en grav tilldrar sig speciell uppmärksamhet. Det är den äldsta och en av de största, belägen bara 20 meter från Byälvens strand. Under röset fanns ett båtformigt sotlager, som innehöll ungefär 170 nitar tillhörande ett hundkoppel samt möjligen rester av en mindre båt. Det innehöll också glaspärlor, en nålask, kamfragment och försmälta bronsdroppar. I en urna som stod i sotlagret var brända ben från en person, två hundar, får/get, fågel och fisk. Storleken på graven och det faktum att den var omgiven av tio mindre gravar kan tolkas som att det måste ha varit en av de mer betydelsefulla gravarna, kanske den första på platsen. Den har daterats med hjälp av C14-metoden till ungefär 60–370 e.Kr., även om ett av föremålen i graven daterats till sent 700-tal. Det förefaller som om de tidiga gravarna är de som ligger närmast älven, och att gravfältet successivt har flyttats uppåt i slutningen. På den högsta punkten inom undersökningsområdet (område 3) var två gravar byggda ovanpå resterna av en byggnad. Detta kan antyda att bosättningen flyttades vidare, uppåt från älven, och därmed utanför det undersökta området någon gång under vendeltid.

Jag har försökt se i vilka verksamhetskontexter gravgodset kan höra hemma. Därför kommer vissa föremål att behandlas mer än en gång, för att visa deras sammanhang med olika områden av livet på Sund. I tabell 1 listas

föremålen från gravarna tillsammans med mina tolkningar av vad dessa föremål kan visa oss rörande verksamhetskontexter på platsen.

Nästa steg är att beskriva var dessa händelser ägde rum. Jag förstår gränserna i figur 2 som både geografiska och i viss mån symboliska/psykologiska. Gränserna, eller snarare områdena eller kontexterna inom dessa gränser, uppfattades sannolikt på olika sätt beroende på vem man var och vad man gjorde på den speciella platsen (Welinder 1990). I följande analys används dock dessa områden strikt geografiskt och motsvarar utbredningen av föremål och de aktiviteter som kan härledas ur dem. Genom att se var aktiviteterna ägde rum hoppas jag att få en bild av platser där sociala spänningar kunde bli tydliga och där förhållanden såsom genusrelationer kunde förhandlas och kanske förändras. Dessa platser kunde ligga inom bosättningen, det vill säga nära gården eller till och med inomhus, eller inom det mer vidsträckta boplatsområdet, gårdens inmark, omfattande det område runt gården där dagliga aktiviteter såsom gårdsskötsel, odling, vallning (åtminstone delvis), vattenhämtning osv. ägde rum. Den sista och vidaste kontexten är något odefinierad, men består av den större region varav gården vid Sund var en del, inkluderande aktiviteter såsom järnproduktion, handel och fiske.

Boplatslämningarna

Som syns i figur 4 är boplatslämningarna koncentrerade till sju områden. Område 1 bestod av två lager av skärven vilka Lennart Lundborg menade var antingen rester efter matlagningseldar (så kallad koksten) eller kremeringseldar. De innehöll delar av kammar, en järnkniv, glaspärlor samt brända ben och tänder från boskap. Område 2 bestod av ett tjockt lager av lera inom vilket fyra stolphål och en härd hittades. Föremål funna inom detta område inkluderade två klädnålar av järn, en av dem daterad till tidig vendeltid, en del av ett grillspett, broddar, keramikskärvor, flinta och bränd lera från en lerklinad vägg. Härden i mitten av området daterades med hjälp av C14-metoden till ca 200–400 e.Kr. Anläggningarna tolkades som ett grophus, antagligen använt som ett arbetsutrymme eller kanske en smedja?

Fynd	Associerade verksamhetskontexter
Ben från tamdjur (nötboskap, gris, får/get, häst, hund, katt)	D, K
Beslag (ben)	A, D, E
Beslag (järn)	E, J, M
Broddar (till häst)	D, J, L, M, O
Bronshjul (litet)	B
Brynen	C, K, M
Bränd lera	C
Båt(?)	C, I, O
Bältesspännen (järn)	J, M, P
Degel (fragment i täljsten)	B, H
Dragkrok	C, J, M, O
Fiskben	I
Flinta	G, O
Flintbollar	G, O
Glas (försmält)	F
Hakar/krokar	E, J, M
Hasselnötter	E, H
Hundkoppel	D, I, J, M
Hästsosöm	D, J, M, O
Hästuprustning (bjällror och beslag)	D, J, M, O
Järnringar	J, M
Järnslag	J(?), M(?)
Kammar	A, P(?)
Knivar	I, J, K, M
Krampor (järn)	C, J, M
Kärl (keramik och täljsten)	E, K
Låsfjäder	C, E, J, M
Nitar	C, J, M
Nålask	N
Pilspets (järn)	I, J, M
Pincett	J, M
Pärlor (av brons, bergkristall, glas, glasfluss, silver och karneol)	B, F, G, P(?)
Sländtrissor	N
Smycken	P
Spelbrickor (av bergkristall, flinta(?) och glas)	F, G, L
Synål (järn)	J, M, N
Täljsten	H
Vikt (järn)	G, J, M
Vävtyngher	N

Tabell 1 Lista över fynd, och verksamhetskontexter.

Table 1 List of items found and their contexts of action.

Verksamhetskontexter

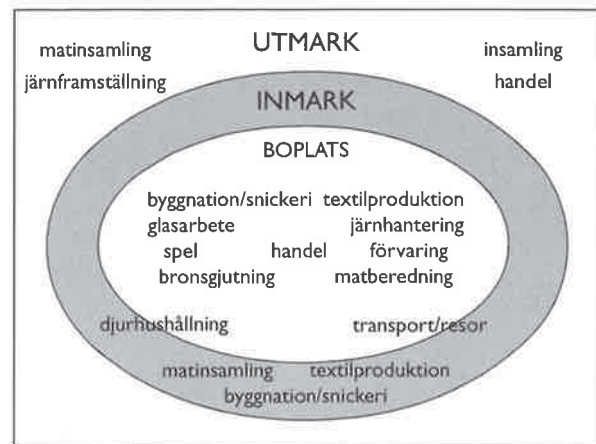
- A. Ben- och hornhantverk
- B. Bronsgjutning
- C. Byggnation och snickeri
- D. Djurhushållning
- E. Förvaring
- F. Glasarbete
- G. Handel och gåvoutväxling
- H. Insamling
- I. Jakt och fiske
- J. Järnframställning
- K. Matberedning
- L. Nöje och umgänge
- M. Smide
- N. Textilproduktion
- O. Transport och resor
- P. Uttryck för identitet

Tabell över fynden från gravarna och några av de verksamhetskontexter de kan ha ingått i. Många föremål kan associeras med flera verksamhetskontexter, och associationskedjan ska i första hand förstås som ett redskap för att komma fram till vilka verksamhetskontexter som kan ha förekommit på gården – inte ett "facit" över vad som verkligen har skett.

Område 3 var beläget på den högsta punkten inom det undersökta området. Två gravar hade byggts ovanpå resterna av en huslämning vilket har stört boplatslämningarna. Gravarna daterades till mellan 600–800 e.Kr. Det innebär att byggnaden har funnits på platsen tidigare och att den möjligen kan dateras till folkvandringstid – vendeltid. Närheten till område 2 kan antyda att de båda byggnaderna existerade samtidigt, vilket kan betyda att de kan vara från romersk järnålder, dvs. från samma tid som det stora röset nere vid älven. Inom området återfanns en härd, stolphål, syllsten och bränd lera från en lerklinad byggnad. Man hittade också åtskilliga vävtyngder inom byggnaden. Flera föremål gjorda av järn, såsom knivar, en pilspets, en nyckel, en låsfjäder, byggnadsmaterial som spikar, hakar osv. pekar på samma aktiviteter som gravgodset. Hästkosöm indikerar hållandet av hästar, och glaspärlor, brynen, tänder från boskap, brända djurben och keramik kan peka på aktiviteter inom byggnaden såsom slaktning eller styckning, matlagning och förråd.

Område 4, söder om område 3, innehöll flera härdar. De låg i ett skärvtenslager strax ovanpå hälleberget som i sin tur var kraftig eldpåverkat. Detta fenomen, förmodligen en metod för att jämna ut marken inför husbyggnaden, fanns också inom område 3, och är även känt från en fornborg på Villkorsberget på Värmlandsnäs, söder om Säffle. Den brändes ned under 500-talet e.Kr.

Område 5 och 6 bestod av spridda härdar. Område 7 bestod av en terrass på vilken minst en byggnad har legat. Efter att byggnaderna försvann placerades en grav på lämningarna. På terrassen har en härd daterats till sen bronsålder. Denna är sannolikt lämningar från de tidigaste bosättarna på denna plats. Stolphålen indikerar att det funnits åtminstone en byggnad på terrassen, men här såväl som inom område 3, har lämningarna störts av de yngre gravarna. Föremål från detta område var vävtyngder, keramik, en miniatyrkniv, haspar, glaspärlor och brynen. Bränd kvarts har tolkats som råmaterial för keramik-tillverkning, detta eftersom en del av keramiken var magrad med just kvarts.

Figur 2 Modell för verksamhetskontexter/Sund.

Figure 2 Model for contexts of action in Sund.

Från "contexts of action" till "contexts for power" – eller möjligheter till maktförhandling

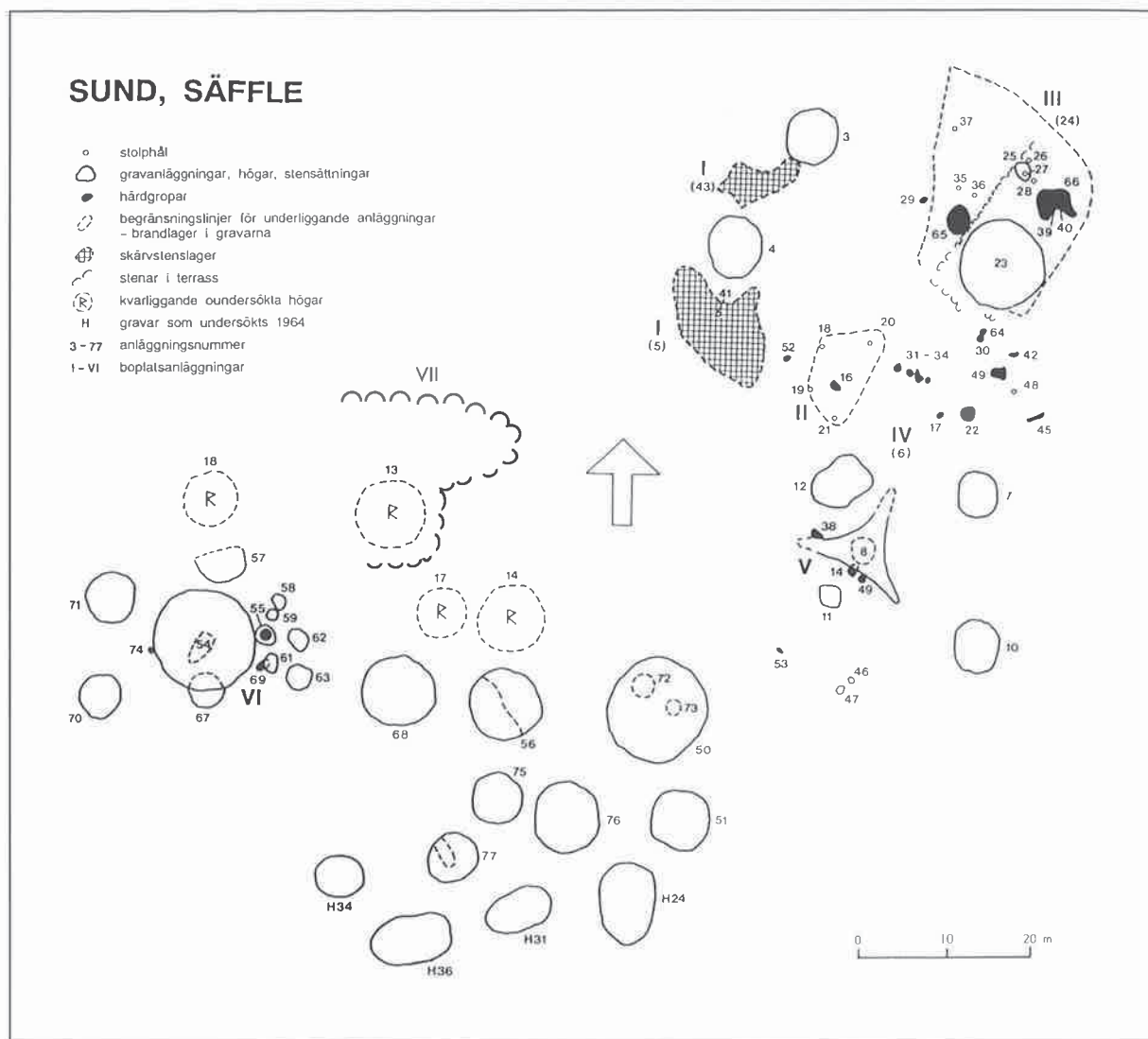
När man värderar de olika verksamhetskontexterna syns det som om det kan spåras åtminstone några aktiviteter på gården. Vävning har försiggått i byggnaden i område 3. I figur 4 visas aktiviteter förbundna med linberedning och ull i en antagen årstidscykel. Om vi antar att aktiviteter såsom att spinna och väva har utförts inom en kvinnlig genusfär är kanske inte detta uppenbart när man betraktar andra aktiviteter inom den associativa verksamhetskedjan för textilproduktionen. Några sådana associativa länkar kan vara att smida vävsvärd och nålar, snida vävstolen och tillverka andra verktyg. Textilproduktion innefattar också nödvändig kunskap om vilken sorts får som är lämpliga och vilken typ av bete dessa bör ha, eftersom dessa beslut får konsekvenser för kvaliteten på ullen. Här kan man börja urskilja områden där spänningar kan ha uppstått, till exempel i olika krav på smeden/smedjan för tillverkning av vävverktyg kontra andra föremål, i beslut om vilken typ av får som skulle anskaffas, antalet får som skulle födas upp, och var fåren skulle tillåtas beta, vilket utrymme som behövdes för att odla lin osv. Om tyg och

andra textilier producerades för avsalu eller som gåvor, så skulle beslut tas om när, var och hur mycket, samt till vem de skulle säljas eller ges. Under förutsättning att kvinnor behöll kontrollen över sina produkter kan vi förstå detta som en "context for power" i Conkeys mening. Här skulle alltså män och andra kvinnor bli tvungna att förhandla

om de på något sätt ville ha del av resultatet av textilproduktionen.

Ett annat verksamhetsområde är djurhushållning. Kanske kan vi här göra antaganden om uppdelning av människors arbetsuppgifter utifrån ålder. Odling, åtminstone åkerbruk, var antagligen ett manligt ansvarsområde,

Figur 3 Plan över undersökningsområdet från 1959 och -64. Område VII, området för undersökningar gjorda under nittiotalet, är markerat men inga anläggningar är utmärkta utöver terrasseringsen.

Figure 3 Map of the excavations in 1959 and 1964. The area of the 1990s excavation, area VII, is marked, but no features of this area are included in the map (adapted with permission from Lundborg and Sigvallius, 1994).

liksom hållandet av oxar för plöjning och som dragdjur samt möjligen hästar. Grisar och kycklingar hölls förmodligen nära bosättningen. Att samla vinterfoder under sensommaren var förmodligen en uppgift som föll på allas lott. Beslut om vilka djur som skulle höstsaktas, säljas, ges bort, eller behållas behövde förhandlas, speciellt om man betänker att djuren annars skulle behöva stallas över vintern. Styckning och beredning av kött och skinn gjordes sannolikt av kvinnor, men kanske själva slaktandet utfördes av män. Förvaring, kontroll och fördelning av mat, textilier och skinn var antagligen husmors ansvar. Hon tycks ha haft ansvar för nycklarna, både symboliskt som man ser i gravar, och i den faktiska kontrollen över kistor och andra förråd. Här kan vi ana ett område där skillnader funnits i hur mycket kontroll olika kvinnor haft över de dagliga förnödenheterna. Endast en kvinna kunde ha nycklarna, medan de andra kvinnorna skulle vara beroende av henne för tillgång och fördelning. Här möter vi ytterligare en "context for power".

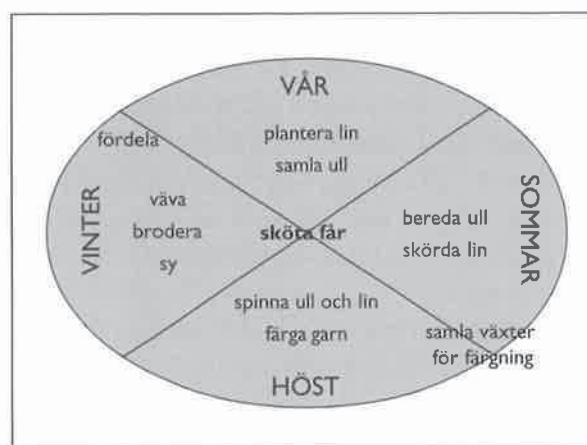
På detta sätt skulle man kunna fortsätta att teckna olika verksamhetskontexter. Genom att jämföra modeller för flera olika aktiviteter kan det vara möjligt att nå längre och få en förståelse för när under året som arbetsintensiteten var som högst på gården och spänningar därav uppstått som skapat behov för förhandlingar om bland annat genusrelationer och även genusroller/genuskonstruktioner. Vi skulle alltså på så vis närma oss de "contexts for power" som Conkey avhandlar, och som är de områden där en analys som den ovanstående blir intressant.

En poäng, som jag är skyldig Ericka Engelstad, är att i detta sökande efter roller på gården har jag inte stött på den så kallade stormannen vid något tillfälle. Vem var han? Fanns han och hur? Är det möjligt att diskutera "honom" utan att verkligen förstå hur gården organiserades, och blir han i sammanhanget då ointressant? Jag tror att det ryms en poäng i att visa att stormannen levde i ett socialt sammanhang. Människorna på så kallade stormansgårdar levde under järnålder i ett komplicerat nätverk av sociala relationer. Om vi tänker oss stormannen som representant av en specifik hushållsorganisation dyker möjligen nya intressanta frågeställningar upp.

En stormansgård – eller?

Jag har visat på några av de verksamhetskontexter inom vilka livet på gården vid Sund erbjöd fora för diskussioner och förhandlingar kring sociala relationer. Dessa kontexter kan ha brukats som "contexts for power", det vill säga områden där individer och grupper kan ha vunnit eller förlorat inflytande över till exempel näringsfång, handel eller hantverksproduktion. Inom dessa kontexter kan förhandlingar om genusroller inom och mellan olika genusgrupper kunnat äga rum. Conkey föreslår att det är i dessa kontexter som genusförhållanden kan förstås som en historisk kraft (Conkey & Gero 1991:16ff, Conkey 1991:65). Jag tror att det också betyder att genusrelationer på gården inte enbart var en följd av yttre påverkan utan av krafter inom gården, vilket också medverkade till att förändra de större historiska sammanhangen.

Under de flera hundra år som gården fanns förändrades de sociala relationerna p.g.a. en rad faktorer. De flesta av dessa kan man bara spekulera om. En del hade att göra med yttre påverkan, andra var faktorer inom gårdens sociala organisation såsom variationer i antalet människor som levde där, kunskapsnivån hos invånarna, individuella färdigheter och släktskapsband för att nämna några.

Figur 4 Förslag till modell för den årliga cykeln för textilproduktion av ull och lin.

Figure 4 A proposed model of the annual cycle of textile production.

Om vi jämför ovanstående bild av Sund med den tidigare presenterade (Lundborg & Sigvallius 1994) som en stormansgård finns flera likheter. Gården har inte varit en genomsnittlig järnåldersgård. Ett överskott producerades som räckte till att upprätthålla handel och ett visst mått av lyx. Gården beboddes av människor som höll kontakt med en större omvärld. Gårdens läge var strategiskt eftersom det tillät kommunikation med de folkskaror som reste på och längs Byälven - besökare från de närbelägna gårdarna, handlare, eller resenärer på väg till och från avlägsna platser. Livet på gården påverkades sannolikt av de större förändringarna i det skandinaviska järnålderssamhället. Dessa förändringar har inte diskuterats här, även

om en diskussion av boplatsen utifrån dessa aspekter är under arbete (Schedin manus). Därför kommer tolkningen av gården som en "stormansgård", i betydelsen av en rik gård med ett visst regionalt inflytande att kvarstå, även om stormannen som sagt lyser med sin frånvaro. Men tolkningen har fördjupats. Jag hoppas att denna bild av människorna på gården vid Sund har gjort dem, om inte individuellt synliga, så åtminstone mer mänskliga.

*

Ett stort tack till Pernilla Schedin för långt och intensivt samarbete samt till Lennart Lundborg för att han generöst delat med sig av Sund.

Referenser

- Arwill-Nordbladh, E. 1998. *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid*. Göteborg universitet. Göteborg.
- Axelsson, S. & Gunnarsson, P. 1995. Livet och människorna vid Sund – en järnåldersboplats. I: *Ny giv för Värmländsk arkeologi*. Red. K.-Å. Aronsson, & B.-M. Insulander. Värmlands Museum . Värmlands fornminnes- och museiförening. Karlstad.
- Axelsson, S. & Gunnarsson, P. 1998. A gender perspective in rescue archaeology. I: *The kaleidoscopic past*, Vol. 16. Red. A.-C. Andersson mfl. Göteborg universitet, Arkeologiska institutionen, Göteborg.
- Bertelsen, R., Lillehammer, A. & Næss, J.-R. (Red.) 1987. *Where they all men? An examination of sex roles in prehistoric society*. Arkeologisk Museum i Stavanger. Stavanger.
- Brumfiel, E. M. 1991. Weaving and cooking: Women's production in aztec Mexico. I *Engendering archaeology. Women and prehistory*. Red. J. M. Gero & M. W. Conkey. Oxford.
- Butler, J. 1993. *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"*. New York & London.
- Butler, J. 1997. Det performativa könet. Kroppsliga inskrivanden, performativa omstörtningar (ur *Gender Trouble*). *Res Publica* 1–2/197.
- Conkey, M. W. 1991. Contexts of Action, Contexts for Power: Material Culture and Gender in the Magdalenian. I: *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Red. M. W. Conkey & J. M. Gero. Oxford.
- Conkey, M. W. & Gero, J. M. 1991. Tensions and pluralities and engendering archaeology: an introduction to women and prehistory. I: *Engendering archaeology: Women and prehistory*. Red. M. W. Conkey & J. M. Gero. Oxford.
- Delphy, C. 1996. För en ny social könsordning. Relationen kön/genus tolkad på nytt. *Häftan för kritiska studier* 29.
- Dommasnes, L. H. 1982. Late Iron Age in western Norway: Female roles and ranks as deduced from an analysis of burial customs. *Norwegian Archaeological Review* 14.
- Dommasnes, L. H. 1987. Male/female roles and ranks in Late Iron Age Norway. I: *Where they all men? An examination of sex roles in prehistoric society*. Red. R. Bertelsen, A. Lillehammer & J.-R. Næss. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

- Dommasnes, L. H. 1998. Women, kinship, and the basis of power in the Norwegian Viking Age. I: *Reader in Gender Archaeology*. Red. K. Hays-Gilpin & D. S. Whitley. London.
- Gräslund, A.-S. 1989. "Gud hjälpe nu väl hennes själ". Om runstenskviinnorna, deras roll vid kristnandet och deras plats i familj och samhälle. *TOR* 22.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus Universitet. Århus.
- Hjørungdal, T. 1991. Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderskontekst, Lund Universitet, Lund.
- Hofseth, E. H. 1990. Spinnesiden – et uttrykk bara for flittige hender? *Viking* 53.
- Jensen, J. 1982. *The prehistory of Denmark*. London.
- Kulick, D. 1997. Är måsar lesbiska? Om biologins relevans för mänskligt beteende. *Res Publica* 1–2/97.
- Lundborg, L. & Sigvallius, B. 1994. *Sund, Säffle. Gravfält och boplatsoområde från yngre järnåldern invid Byälven på Värmlandsnäs*. Halmstad.
- Magnus, B. & Myhre, B. 1986. *Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn*. Oslo.
- Moi, T. 1997. Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori. *Res Publica* 35–36.
- Norr, S. 1998. Forman fulle to frean hond: An excursion into the mental and material world of Scandinavian Late Iron Age society. Föredrag 25 september 1998 på det fjärde mötet för European Association of Archaeologists. Göteborg.
- Ramqvist, P. 1991. Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid. I: *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i Romersk jernalder og Folkevandringstid*. Red. C. Fabech & J. Ringtved. Århus.
- Sawyer, B. 1988. *Property and Inheritance in Viking Scandinavia: The Runic Evidence*. Alingsås.
- Sawyer, P. 1991. *När Sverige blev Sverige*. Alingsås.
- Schedin, P. Manuskript. Möte med Värmland, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Tringham, R. 1991. Household with faces: The challenge of gender in prehistoric architectural remains. I: *Engendering archaeology. Women and prehistory*. Red. J. M. Gero & M. W. Conkey. Oxford.
- Welinder, S. 1990. Det mångtydiga landskapet. I: *Kulturmiljövård* Vol. 3.
- Widerberg, K. 1992. Vi behöver en diskussion om könsbegreppet. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 4:1992.